

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

25. årgang – nr. 1 1995

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende Redaktør:

Svend Honoré
Lundebjerggårdsvej 194, 2.tv.
2740 Skovlunde
Tlf: 42 84 64 14

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen
Michael Bregnsbo
Pelle Larsen
Søren Mentz
Jørgen Mikkelsen
Hans-Micael Søndergaard
Steen Østergaard

Ekspedition:

Jørgen Mikkelsen
Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 3118 - 3853

Priser:

25. årgang:
Abonnement kr. 165,-
Løssalg pr. nr. kr. 50,-
Ældre årg. pr. nr. kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.
Kandrup Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

25. årgang nr. I

Tim Toftekær
Katyn 1987-95
Del I (87-91)

En lille revolution i polsk-sovjetisk historieskrivning. Den fulde beretning om Katyn-massakren.

3

Sørern Mentz

Opdagelsen af søvejen til Asien

Mål og Portugisiske motiver 1415-1498.

15

Sebastian Olden-Jørgensen

Hæren og magten i Danmark

- en anmeldelse

28

Specialeliste Odense 1993/94

30

Mogens Bak-Hansen

Kampen om histoien I

Naboerne

Bagsiden

Forside foto:

*Et mindesmærke for Katynofrene fra Kozielsk, Ostaszkow og Starobelsk på heilekirkegården i Warszawa - Et symbol på såvel forbyrdelsen som historieforfalskningen.
kilde Die Welt nr. 116 19.5.1990*

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af studentspecialer og Ph.D.-afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gang årligt.

Katyn 1987-95

Del I: 1987-1991

Af Cand.mag. Tim Toftekær.

I begyndelsen af 1987 kom redaktionen af "1066" med et tilbud, som jeg ikke kunne afslå: Skriv en artikel om Katyn-massakren til "1066". Den blev bragt i nr. 3, 17. årgang, maj 1987 og sluttede således: *"Der er stadig mange manglende brikker i Katyn puslespillet, og som billedet p.t. ser ud, synes de fleste at ligge gemt i helt utilgængelige sovjetiske arkiver, med mindre disse brikker, som mange mener, for længst er blevet tilintetgjort. I alle tilfælde turde det være på tide med lidt sovjetisk "glasnost" omkring Katyn. Det er trods alt i skrivende stund nu 47 år siden NKVD indledte afviklingen af Kozelsk, Starobelsk og Ostashkov"*

"1066" har bedt mig tage tråden op igen, da der er sket et og andet siden foråret 1987. De væsentligste "manglende brikker i puslespillet" var:

Hvor var de 11.000 polske krigsfanger, der af NKVD blev transporteret væk fra lejren ved Kozelsk? Hvem besluttede at dræbe de 15.000 fanger? Hvorfor skulle de dræbes? Hvem planlagde og udførte massemordet? Det kan med føje antages, at så længe Stalin og Beria var i live, var det akut livstruende for folk i Østblokken at stille spørgsmålstegn ved det sovjetiske standpunkt mht. til Katyn: At tyskerne myrdede polakkerne i sidste halvdel af 1941. Som bekendt kunne ingen vide sig sikre imod at blive erklæret for folkefjender fra den ene dag til den anden, med deraf følgende konsekvenser: Den "højeste dom" (skydning) eller "GULAG". Efter Stalins død og Berias likvidering

i 1953 var emnet fremdeles tabu i Østblokken. Forbrydelsen blev næsten ikke omtalt i leksika og værker om 2. Verdenskrigs forbrydelser. Den blev aldrig omtalt i Østblok-aviser, tidsskrifter m.m. - ja, selve navnet Katyn forsvandt fra sovjetiske kort og atlas i løbet af 50'erne og 60'erne. Til gengæld dukkede der et andet lignende navn op - Khatyn i Hviderusland nær Minsk, hvor der i 1969 blev opført et stort anlagt anlæg til minde om nazismens ofre. Landsbyen Khatyn og de fleste af dens beboere var blevet udslettet af tyskerne./

I en polsk censur-instruktion om Katyn, dateret 14.1.1975 (smuglet til vest af afhopperen ..., sammen med stakkevis af andre, lignende sager), var det fastlagt, at kun den sovjetiske version måtte omtales og: "Det har tidligere været lignende censurpraksis at fjerne al information om Katyn som et sted, hvor polske officerer døde under 2. Verdenskrig. Den nuværende regulering etablerer omfanget af information og i hvilke typer materiale, sådan information må dukke op. Samtidig gør vi opmærksom på, at det ikke vil være formålstjenligt at beskæftige sig med emnet Katyn på bred basis i historieskrivning eller, især, i pressen i det hele taget.." 2

I foråret 1985 fandt der noget kuriøst sted i Polen, oprettelsen af et Katyn mindesmærke på Krigskirkegården (Powazkowski) i Warszawa, i nattens mulm og mørke. Der var ingen indvielse af det, ikke et ord om

1) Katyn. Kronikker om mordet på polske soldater i 1940 i Sovjetunionen. Kbh. - Stockholm 1983, Forlaget Kronika, ss. 47-52

2) The Black Book of Polish Censorship. New York 1984, ss. 341-42.

det i polske medier. Pludselig stod det der bare, i begyndelsen af April. Blot få uger efter en vis Gorbatjovs overtagelse af roret i Kreml den 11. marts 1985. Monumentet, som ifølge iagttagere i Warszawa næppe ville bidrage til at bedre forholdet mellem regeringen og store dele af befolkningen, havde følgende indskrift:

"Til minde om de polske soldater, ofre for Hitlerfascismen, som voksede frem på Katyns jord."

En latterlig løgn hugget ud i granit, kaldte en 39-årig kvindelig polsk akademiker det. "Tyskerne er skyld i meget, men ikke i Katyn-tragedien. Det ved alle." Også den gamle gartner på kirkegården rystede på hovedet: "Det er et smukt mindesmærke, men hvorfor lige den tekst?" ³

Men måske var det på lidt længere sigt slet ikke så latterligt at hugge netop den løgn ud i granit og udstille den i Warszawa, for enhver at skue. Netop som den varmeste stol i Kreml skiftede ejermand, blev der for første gang nogensinde i Polen rejst et *officielt* monument for ofrene i Katyn. Og man havde behændigt undgået at sætte et årstal på. Det kunne ligne en tanke, et lille signal til Kreml. Katyn var ikke glemt i Polen, var stadig en betændt byld på det polsk-sovjetiske forhold. To år senere skete der noget helt uhørt.

1987

En af præsident Jaruzelskis rådgivere udtalte sig i maj om Katyn på polsk tv og i aviser: "Mange af os tror, at russerne gjorde det." Det var nærmest sensationelt og en helt utænkelig udtalelse bare et år før, hvilket Krasucki ikke lagde skjul på. Han var ingen helt, sagde han. Det kom frem, at Polen og USSR i april 1987 var blevet enige om at nedsætte en fælles kommission, som skulle

undersøge historiske "hvide pletter", også de traumatiske aspekter af polsk-sovjetisk historie. Intet ville blive holdt skjult, uanset hvor ubehageligt det måtte være, forlød det.⁴

Ingen forventede hurtige resultater fra kommissionen, der, bortset fra at den var sammensat af lutter partifolk, da også som de fleste var klar over, havde en del problemer at gå i gang med udover KATYN, som f.eks.: De hemmelige tillægsprotokoller i forbindelse med ikke-angrebspagten aug.-1939. NKVD's hemmelige deportationer af plus/minus 10% af befolkningen, (der udgjorde ca. 13.000.000 i 1939) i Vestukraine og Vesthviderusland i perioden sept. 1939 - juni 1941 etc.

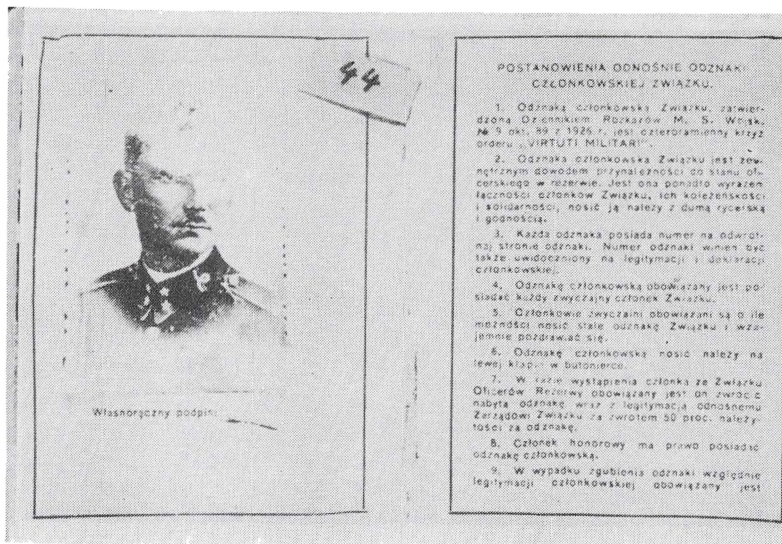
I august 1987 bragte et sovjetisk tidsskrift en artikel af selveste den polske præsident general Jaruzelski. Den polske leder fordømte, i den, sovjetiske overgreb og deportationer af polske civile under 2. Verdenskrig, Stalins udrensninger i - og udslettelsen af det polske kommunistparti før krigen og den sovjetiske indmarch i Polen sept. 1939, der "var i strid med Polens ret til uafhængighed". ⁵

Det var nok et lille nyk "glasnost", som var i strid med den rette lære i USSR og Østblokken: At USSR intet havde med Tysklands krig med Polen at gøre. At den Røde Hær den 17. sept. 1939 var rykket ind i en ikke-eksisterende stat for at beskytte de ukrainske og hviderussiske blodsbrødre og befri befolkningen som helhed fra det reaktionære polske godsejerregime. Katyn var lakmusprøven. Symbolet i mængden af triste sager. Det var nærmest uundgåeligt at lukke Katyn spøgelseset ud, hvis lederne i Warszawa og Kreml ville gøre sig forhåbninger om at få begrebet "glasnost" taget alvorligt.

3) Berlingske Tidende 21.4.1985.

4) Sunday Times 31.5.1987: "Katyn: The truth leaks out at last - Russians prepared to admit to 1940 massacre".

5) Politiken 3.9.1987.

Løjtnant Zbigniew Floriewicz's identitetskort. Kilde Katyn Massacre. Louis Fitzgibbon 1971. Corgi ed. repr. 1979. p 134.

I et interview i Weekendavisen den 4.9.-1987 udtalte den polske professor i historie ved det polske videnskabsakademi, E. Duraczynski b.l.a.: "Katyn er det vanskeligste af alle de vanskelige problemer". Og Kra-sucki igen, chefredaktør for partiets teoretiske tidsskrift "Nowe Drugi", oplyste at Katyn var et spørgsmål, hvor initiativet måtte komme fra sovjetisk side: "Det er dem, der må fremlægge dokumenterne". Begge var optimistiske, men Duraczynski påpegede den enorme opgave, Gorbatsjov og sovjetisk historieforskning og skrivning i almindelighed stod overfor. Om de stadig savnede, ej i Katyn skoven fundne polske officerer, sagde den polske professor: "Vi ved i hvilke lejre de blev holdt interneret, men ikke hvad der skete med dem. For at få afklaret dette problem må man have adgang til de sovjetiske lejr-dokumenter.

6) Weekendavisen 9.2.1988.

Hvordan dette vil kunne løses, ved jeg ikke". Sidste afsnit af Peter Marslevs artikel: "Hvis professor Duraczynskis forhåbninger bliver indfriet, indebærer det en revolution for historieskrivningen i Sovjetunionen og i alle østbloklandene. Sammen med mange andre historikere venter han i dag på nye nøgler til hidtil lukkede arkiver og dokument-samlinger. Hvad der gemmer sig dér, har han intet overblik over. Hvad man ved er, at dokumentering og arkivering oftest har fungeret godt i det sovjetiske samfundssystem." 6 Ét lille skridt ad gangen syntes parolen at være.

1988

Den 8. februar meddelte nyhedsbureauet AP, at et ledende polsk partimedlem, Ryszard Wojca, i regeringsavisen "Rzeczpospolita" havde opfordret til, at Polen offentlig

gjorde den polske version, af, hvad der skete i Katyn. De sovjetiske historikere havde i mere end et års tid haft en hemmelig polsk rapport om sagen til deres rådighed, men havde endnu ikke kommenteret den. Wojna mente at de polske historikers mening om Katyn ikke længere skulle forbeholdes udelukkende de sovjetiske medlemmer af kommissionen. "Hele det sovjetiske samfund har ret til at kende det polske standpunkt og de nyligt afslørede dokumenter i sagen." Wojna antydede også at Polen snart ville offentliggøre dokumenterne og de polske videnskabsmænds ekspertise, for at mindske den smertefulde byrde i det polsk-sovjetiske forhold. 7 Den 11. maj 1988 bragte den sovjetiske avis Literaturnaja Gazeta en artikel, der berørte spørgsmålet om Katyn og den skepsis, der var mht. det sovjetiske standpunkt. En sovjetisk historiker beskrev sagen som en blank plet, der nødvendigvis måtte beklages. 8

Et år efter nedsættelsen af kommissionen havde den stadig ikke givet lyd fra sig, og Wojnas antydninger om publiceringen af polsk materiale havde ikke givet noget. Men man nærede visse forhåbninger i sommeren 1988. Gorbatsjov kom på officielt besøg i Polen fra 11-14. juli. Måske han havde nyt med om Katyn.

Det havde han ikke. Ingen offentlige erklæringer om Katyn overhovedet under besøget men emnet blev dog berørt under et møde mellem Gorbatsjov og polske intellektuelle på det polske kongeslot i Warszawa. Gorbatsjov lovede at alle spørgsmål ville blive besvaret i en planlagt bog om det polsk-sovjetiske topmøde.

Da den bog kom i efteråret '88, kunne man i Gorbatsjovs forord læse at han forstod at mange polakker anså Stalin for at være den skyldige i forbrydelsen i Katyn. Han under

stregede at sagen fremdeles var under efterforskning, men påpegede at der i Katyn ved siden af det polske monument også stod et for sovjetiske krigsfanger, som var blevet myrdet af fascisternes. "Dette er symbol på den fælles ulykke, som berørte begge vore nationer." 9 Den sovjetiske officielle holdning var uændret. Skuffelsen i Polen var til at tage og føle på. Men i det mindste var man på den sovjetiske side gået så langt, at man havde givet tilladelse til turistbesøg ved mindemonumenterne i Katyn-skoven og havde tilladt den sovjetiske presse at linde lidt på låget i forhold til den tidligere strenge tavshed. Besøget havde tilsyneladende først og fremmest haft til formål at få lidt af Gorbatsjovs prestige til at smitte af på Jaruzelski og det polske broder parti. Objektivt set var der tydeligvis noget i vejen med den påståede "glasnost". Katyn var ikke en højst mystisk sag uden håndfaste oplysninger, som det krævede års eftersøgning i sovjetiske arkiver at komme nærmere sandheden om. Man havde det omfattende polske og vestlige materiale til rådighed. 10

1989

Februar: Det officielle polske blad "Odrodzenie" offentliggjorde en rapport om Katyn fra det Polsk Røde Kors anno 1943. Et år efter Wojnas omtale af "nyligt" afslørede dokumenter. Første gang at en regeringskontrolleret avis bragte materiale, der tidligere var stemplet som "fascistiske løgne". Gamle fotos og breve, postkort m.m. begyndte at komme frem fra gemmerne. 15.000 mand havde haft mulighed for at skrive hjem og modtage post hjemmefra, indtil foråret 1940. Den polske ledelse pressede for at få en erkendelse på bordet fra sovjetisk side.

7) Information 9.2.1988

8) Information 1.6.1988, Politiken 1.6.1988

9) L. Vinton, The Katyn Documents: Politics and History. RFE/RL Research Report vol. 2. nr 4, January 1993, s. 26.

10) Die Zeit 22.7.1988, Information 24.11.1988.

Marts-april: Den officielle regeringstalsmand Jerry Urban placerede ansvaret for Katyn på USSR. Der meldtes om fund af massegrave i Ukraine i USSR, ofre for Stalins terror. Den polske regering havde travlt. Samtidig med at man sad og forhandlede med Solidarnosc-ledere, var man i gang med at rehabilitere tidligere "skurke", så som den forlængst døde general W.Anders, der havde fået frataget sit polske statsborgerskab efter krigen. 11

Maj: Den sovjetiske ugeavis "Moscow News" bragte en artikel om Katyn, hvor forfatterne efterlyste noget seriøst på bordet fra sovjetiske myndigheder og historikers side. Det var en præsentation af sagens natur i Vesten og Polen, en redegørelse for de væsentligste beviser på sovjetisk ansvar fremlagt i Vest. De to historikere Alexander Akulichev og Alexei Pamyatnykh mente, at det var på tide med et svar fra den sovjetiske part i sagen: "Be- eller afkræft" hed artiklen. Den indeholdt også den oplysning, at den polske film- og teatermand A.Wajda var i gang med at forberede en film om Katyn. Hans fars navn kan man finde på listerne over ofre, der blev identificeret af Polsk Røde Kors i Katyn i foråret 1943. 12

Der var enkelte fæle faktuelle kiksere her og der; som f.eks. at det var i 1943, at oberst Z. Berling og andre polske officerer hørte Beria og Merkulovs ord om, "at man havde begået en stor fejltagelse" mht. de polske officerer på en liste med 600 navne som Berling gerne ville have med i den polske division "Tadeusz Kosciuszko", som var under opstilling i USSR efter at USSR havde afbrudt de diplomatiske forbindelser

til den polske eksilregering. I Kurt Jakobsens referat af artiklen i Land & Folk 3.juni 1989 blev det til "...et medlem af general Anders stab, oberst Tadeusz Kosciuszko, kom til Moskva i 1943 med en liste på 600 officerer.." etc. Merkulovs og Berias ofte citerede bemærkninger faldt i oktober 1940 under et møde mellem Berling og enkelte andre polske officerer, der tilhørte en lille gruppe på en snes, som NKVD havde "siet fra". Det var Merkulov, der kom med den om "fejltagelsen", mht. de tusindvis af "kadrer fra Kozelsk og Starobelsk", som Berling ønskede med i den polske hær Beria og Merkulov snakkede om at få opstillet til kamp mod tyskerne! De var ikke længere til rådighed. De var i udlandet. Man ville finde andre emner, tilføjede Beria. Det tidligst af mig kendte skriftlig vidnesbyrd om disse lidet kendte samtaler i oktober 1940 stammer fra en deltager i dem og daterer sig fra 1942. Den pågældende officer havde "skiftet side" siden oktober '40 og forlod USSR med Anders hær i august 1942. Beretningen indgik i den polske hærs efterretningstjeneste allerede righoldige arkiv og blev offentliggjort i 1952-53 i den amerikanske kongresundersøgelse. Men ellers fremgik det, at de to sovjetiske historikere var særdeles godt inde i sagens kerne, og Moscow News-artiklen vakte berettiget opsigt.

Juli: Lederen af centralkomitéens afdeling for internationale forbindelser, Valentin Falin, indrømmede i en vesttysk tv-udsendelse, at der eksisterede hemmelige tillægsprotokoller til pagten mellem Hitler og Stalin. Hidtil havde USSR fastholdt at de hemmelige protokoller, som blev publiceret i Vesten efter Nürnberg-processen, var fabrikerede imperialistisk-fascistiske propa-

11) Information 17.2.1989, Daily Telegraph 17.2.1989, Land & Folk 10.1.1989.

12) Moscow News nr. 21.21.5.1989, Land & Folk 3.6.1989, "Lista Katynsk" 1949 /genoptryk fra 1989, s. 198.

13) Information 23.6+26.7.198

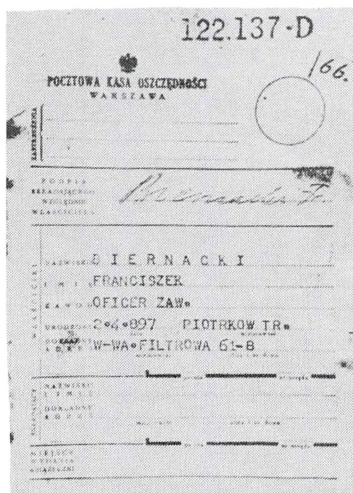
gandaløgne. Men Falin forsvarede samtidig både aftalerne og pagten som en politisk nødvendighed for USSR på daværende tidspunkt og henviste til, at hemmelige aftaler var skik og brug, ikke kun for USSR's vedkommende. ¹³ Det var et skridt videre. "Opklaringen" af en "hvid plet" i den fælles polsk-sovjetiske historie. Man kunne have været så fræk at spørge Falin om, hvorfor der skulle gå så lang tid med at erkende eksistensen af de protokoller, når de kunne forsvares som en realpolitisk nødvendighed, helt bortset fra at deres eksistens havde været kendt siden processen i Nürnberg 1945-46.

August: Moscow News var den 6.8. igen på banen med en artikel om Katyn. Gamle tabu'er faldt hurtigt i 1989. Nu lagdes der ikke skjul på hvor MN mener ansvaret skulle placeres. I Warszawa spilledes der den 22.8. et nyt kort ud. I tidsskriftet "Polityka" erklærede polske medlemmer af

den fælles kommission, at man anså den sovjetiske erklæring for at være usand. ¹⁴

September: Et "3/4" systemskifte i Polen fik afsmittende virkning i Østblokken. I september '89 overtog en Solidarnosc-ledet regering magten i Polen. Der havde været ført rundbordsforhandlinger mellem regeringen og det forbudte Solidarnosc, som ved parlamentsvalget i juni '89 vandt en knusende sejr over det kommunistiske parti og regeringen. Jaruzelski forblev på præsidentposten.

Oktober: Den nye polske regerings statsadvokat offentliggjorde den 12.10. en erklæring, i hvilken man officielt bad USSR om at indlede en undersøgelse af Katyn Sagen. Det fremgik også, at man havde opfordret USSR til at rehabilitere de 16 polske eksilregeringstro modstandsledere, der blev idømt fængelsstraffe ved en skueproces i Moskva i juni 1945. ¹⁵

Franciszek Biernackis identitetspapirer kilde; Katyn Massacre. Corgi repr. 1979 p. 134

14) Moscow News 6.8.1989.
15) Daily Telegraph, 14.10.1989.

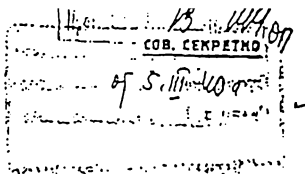

СССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

5 марта 1940 г.

№ 794/5

МОСКВА

Ц К В К П (б)

товарищу С Т А Л И Н У

Stalin
Malenkov
Admiral

В лагерях для военнопленных НКВД СССР и в тюрьмах западных областей Украины и Белоруссии в настоящее время содержится большое количество бывших офицеров польской армии, бывших работников польской полиции и разведывательных органов, членов польских националистических к-р партий, участников восстания к-р повстанческих организаций, перебежчиков и др. Все они являются заклятыми врагами советской власти, пропитанными ненавистью к советскому строю.

Военнопленные офицеры и полицейские, находясь в лагерях, пытаются продолжать к-р работу, ведут антисоветскую агитацию. Каждый из них только и ждет освобождения, чтобы иметь возможность активно включиться в борьбу против советской власти.

Органами НКВД в западных областях Украины и Белоруссии вскрыт ряд к-р повстанческих организаций. Во всех этих к-р организациях активную руководящую роль играли бывшие офицеры бывшей польской армии, бывшие полицейские и палачи.

7 Калинин-и
7 Салахов-и

Første side af Berias Memorandum til Stalin af 5. marts 1940. Heri foreslås henrettelserne af de polske krigsfanger. Den første signatur er Stalins. Kilde Reassessing the Past Vol. 2, No 4, 22. January 1993.

November: Den polske ministerpræsident, Tadeusz Mazowiecki, på officielt besøg i Moskva. Mødes med Gorbatjov og på besøgets sidste dag en visit til Katyn, med kransenedlæggelse ved monumentet for de myr-dede polske soldater. Endnu var den officielle sovjetiske forklaring ikke ændret.

Men de sidste rester af censur i Polen forsvandt i løbet af 1989 og gav plads til en sand syndflod af "undergrundslitteratur" om Katyn. 16 I USSR udgav historikeren general Dmitri Volkogonov i 1989, efter ti års arbejde, en Stalin-biografi "Triumf og Tragedie", den hidtil mest afslørende og velunder-

byggede. Men Volkogonov havde mht. de polske sager visse problemer. Han fordømte den sovjetiske fremfærd i september 1939, der havde ført til massedeportationer af polakker. Han polemiserede imod de tal på deporterede, som blev angivet i Vesten og også i Polen, og hævdede at de fleste deporterede var vendt hjem igen. På basis af dokumenter han var stødt på, bl. a. et fra Molotovs arkiv; der var udarbejdet af en af Berias undergivne, stilet til Stalin og dateret 2.november 1945. Antallet af deporterede polakker i perioden 1939 til juni 1940 til: 494.310. Af disse var 42.492 "tidligere" krigsfanger blevet overgivet til tyskerne. Andre 42.400 mand var blevet frigivet og sendt til henholdsvis den Ukrainske og den Hviderussiske Sovjetrepublik i samme periode. Videre hed det i brevet til Stalin af 2.11.1945: "... på det tidspunkt, hvor der blev sluttet en venskabstraktat mellem USSR og Wladyslaw Sikorskis regering anslog antallet af fængslede polakker, der befandt sig i lejre og forvisning til 389.382 mand. I overensstemmelse med Den Øverste Sovjets Præsidiiums dekret af 12.august 1941 blev 389.041 mand tildelt amnesti. I 1942 blev der til Iran evakueret 119.865 mand (med Anders hær 76.110 militære og 43.755 civile borgere). I øjeblikket er der 218.000 polakker tilbage i USSR." Volkogonov skriver, at der var mange andre dokumenter, der omtalte næsten alle deporterede polakkers tilbagevenden til deres fædreland. Som bekræftelse på dette anførte han endnu et brev, fra Beria til Molotov: "*Til kammerat V.M.Molotov. Den 20.oktober befandt der sig i NKVD's lejre 27.010 polske borgere, der er blevet arresteret i årene 1944 og 1945 og interneret i forbindelse med udrensningssaktionerne i den Røde Hærs bagland. I overensstemmelse kommer*

12.289 af disse i betragtning med henblik på frigivelse og tilbagevenden til Polen. Resten følger inden årsskiftet. Hvad der bliver tilbage, er enkelte, der er arresteret på grund af spionage, deltagelse i undergravende aktiviteter etc.

24.november 1945 L. Beria" 17

Marts: Men der var dog andre, som var kommet på sporet af hidtil ukendte NKVD-dokumenter i sovjetiske arkiver. Hvilket åbenbarede sig 25.marts 1990, da Moscow News publicerede en artikel af historikeren N.Lebedeva, en artikel, hvis indhold gjorde det klart, at en sovjetisk erkendelse af skyld måtte være på trapperne. Lebedeva og co. havde gjort et godt stykke arbejde, selv om de ikke havde fundet "the smoking gun": En direkte likvideringsordre.

Det de havde fundet i USSR's Centrale Arkiv og i Den Sovjetiske Hærs Centralarkiver, var NKVD-dokumenter fra 1939-40/-41, der omhandlede tilfangetagelsen af polakkerne, etableringen af de tre lejre i efteråret '39, det efterretnings- og propaganda-arbejde NKVD udførte blandt fangerne, samt "tømningen" af de tre lejre.

Operationen blev indledt ved månedskiftet marts-april 1940 og var stort set afsluttet i begyndelsen af maj. Den polske hærs efterretningsorganer i USSR var i begyndelsen af 1942 nået frem til nogle tal mht. antallet af fanger i de tre lejre, inden lejrene blev tømt og fangerne ført til ukendte destinationer. Kaptajn Czapski fra den polske hær, selv tidligere fange i Starobelsk, udarbejdede en rapport, som han selv personligt afleverede til L.F.Raikhman, en højtstående NKVD-officer, i Lubjanka i Moskva i februar 1942, med følgende tal: **overført Kozelsk: knap 5.000 Starobelsk: 3.920 Ostashkov: 6.750** Fra disse tal havde Czapski trukket 4-500, der var endt i lejren Gryasovets, deriblandt ham selv. 18

16) Land & Folk 25.11+25.12.1989.

17) Volkogonov, Triomf en Tragedie (Nederlandsk udgave 1990), ss.268-69;j

18) "1066", maj 1987, ss. 11-13, Tim Toftekær; Katyn Affæren og den Polske Eksilregering. 1989 ss. 254-56.

Lebedevas tal marts 1990 på basis af de undersøgte NKVD-dokumenter:

overført fra Kozelsk til

NKVD-Smolensk : 4.404

fra Starobelsk til

NKVD-Kharkov : 3.891

fra Ostaskhov til

NKVD-Kalinin : 6.287

Disse tal fremgik af en rapport, som chefen for NKVD's afdeling for krigsfange-sager, P.K.Soprunenکو, afleverede efter operationen. Reference-notater fra samme afdeling til NKVD's ledelse fra 1941 og 1945 satte tallet af "overførte" fanger i april-maj 1940 til 15.131. Det skulle snart vise sig, at Soprunenکو og mindst tre andre, hvis navne Lebedeva var stødt på i NKVD-dokumenterne fra 1939-41, stadig var i live. Det var et brev fra en pensioneret officer A.Lukin, som havde rummet en nøgle til arkiverne. Lukin havde anført navne, numre, årstal på den konvojtroppe-afdeling han havde tilhørt i 1940-41. Brevet var en reaktion på journalisten og forfatteren Vladimir Abarinovs artikel i Literaturnaja Gazeta i maj '88. Lukin havde stilet brevet til indenrigsminister Vlasov, hvis sekretariat havde sendt det videre til Abarinov, der igen, på anbefaling, sendte en kopi til Natalie Lebedeva. 19

13.april 1990: TASS udsendte følgende (i forbindelse med en polske præsident Jaruzelskis officielle besøg i USSR) : "Spørgsmålet om en afklaring af omstændighederne ved polske officerers død efter deres internering i september 1939 er længe blevet rejst såvel på møder mellem repræsentanter for den sovjetiske og den polske ledelse

som i brede kredse i offentligheden. Historikere i de to lande har foretaget grundige undersøgelser af Katyn-tragedien og blandt andet forsøgt at finde dokumenter om sagen. For ganske nylig har sovjetiske arkivarer og historikere opdaget nogle dokumenter om de polske militærpersoner, som NKVD holdt interneret i lejrene Kozelsk, Starobelsk og Ostasjkov. Af dem fremgår det, at 394 af de omkring 15.000 polske officerer, som var interneret i disse tre lejre, i april-maj 1940 blev overført til Gryasovets-lejren. Størstedelen blev "stillet til rådighed" for NKVD-administrationen i henholdsvis Smolensk-Vorosjilovgrad- og Kalininregionen, og derefter optræder de ikke mere i NKVD's statistiker. Det nu fremlagte arkivmateriale somhelhed gør det muligt at drage den konklusion, at Beria, Merkulov og deres folk havde et direkte ansvar for udåden i Katyn-skoven. Den sovjetiske part udtrykker dyb beklagelse i forbindelse med Katyn-tragedien, og erklærer, at der er tale om en af stalinismens grove forbrydelser. Kopier af de fundne dokumenter vil blive overgivet til den polske part. Eftersøgningen efter arkivmateriale fortsætter."20 At der skulle gå tre år fra den fælles kommissions oprettelse, før der kom noget på bordet fra sovjetisk side, skyldtes ikke inkompetence fra de sovjetiske historikers side. Det, der havde manglet, var en tilladelse "oppefra" i hierarkiet, adgang til relevante arkiver.

Juni :De så længe eftersøgte massegrave, hvor fangerne fra de to andre lejre blev lokaliseret i juni. I Mednoje 32 km fra Kalinin og i Piatikhati, et parkområde ca.8 km

19) Moscow News, nr. 12 og 18, 1990, Information 28.4.1990, International Affairs juni 1990, s.112, Vladimir Abarinov, The Katyn Murders. New York 1993, ss.19-20.

20) Berlingske Tidende 14.4.+27.4.1990, Information 28.4.1990.

fra Kharkovs centrum. 21 Den engelske avis "Mail on Sunday" bragte den 17.juni en artikel af Nicholas Bethell: "The Executioner". Med fotos af gaden og lejlighedskomplekset i Moskva, hvor Soprunenko boede sammen med sine to døtre. Soprunenko selv ville ikke tale med Bethell, der måtte lade sig nøje med at tale i telefonen med én af døtrene, der sagde at disse frygtelige historier var meget stressende for hendes far, der bare havde tjent sit land og: *"Jeg kan fortælle Dem én ting. Ordren om de polske officerer kom fra Stalin selv. Min far siger, at han så selve dokumentet med Stalins signatur på. Så hvad skulle han gøre? Lade sig selv arrestere? Eller skyde sig selv? Min far bliver gjort til syndebuk for ting, der blev besluttet af andre."*22

November: Den sovjetiske militære anklagemyndighed indledte en officiel undersøgelse, bl.a. søgen efter NKVD-folk, der havde været involveret i forbrydelsen. Og massegravene i Mednoje og Piatikhatki skulle åbnes og undersøges.

1991

Massegravene blev undersøgt i sommeren 1991 af et hold polsk-sovjetiske eksperter. Først dem i Piatikhatki/Kharkov, fra den 15. til den 31. august 1991. 2. august meddelte Politiken, at PAP havde interviewet en 89-årig tidligere chef for NKVD-Kalinin, Tokaryev, der havde været vidne til mordet på fangerne fra Ostrashkov. Det var Berias "højre hånd, Bohodan Kabulov", der på et møde i Moskva for alle distriktscheferne for de tre lejre informerede om at polakkerne skulle "fjernes": " vi blev givet indtryk af, atbeslutningen var taget på allerhøjeste niveau af Politbureauet..."23

I forbindelse med kupforsøget mod Gorbatsjov den 19. august forsøgte et par KGB-folk fra Tver at "overtale" eksperterne til at stoppe undersøgelsen i Mednoje. Men man fortsatte ufortrødent; -kupforsøget mislykkedes som bekendt-. Arbejdet bekræftede, at massegravene rummede rester af ligene af de savnede fanger fra Ostrashkov.24

Flere bidder af, hvad de sovjetiske militære anklageres undersøgelser og vidneafhøringer havde bragt for en dag, kom frem et par måneder senere i den engelske søndagsavis Observer, i en artikel af Nicholas Bethell, den 6.10.1991. Bethell havde to uger før været på besøg i Moskva hos den militære sovjetiske anklager og havde mødt det team officerer, der havde arbejdet med sagen. De havde interviewet mere end 100 personer. Artiklen, Observer havde erhvervet, var bl.a. baseret på kopier af sovjetiske videooptagelser med vidneafhøringer af to pensionerede NKVD-officerer, der havde været direkte involveret i operationen i foråret 1940. Vladimir S. Tokaryev, 89, chef for NKVD-Kalinin i 1940, og Pjotr K. Soprunenko, 83, chef for NKVD's afdeling for Sager vedr. Krigsfanger i 1940.

Nogle uddrag af artiklen: Tokaryev, afhørt i marts 1991:

"I marts 1940 gjorde jeg tjeneste som chef for NKVD-Kalinin, da jeg blev kaldt til Moskva til et møde med Bogdan Kobulov, der var vice-kommisær under Beria, chefen for USSR's hemmelige politi. Jeg var der, fordi Ostrashkov lejren, med ca 6.000 polske fanger, lå i mit distrikt. Vi var en 15-20 stykker, inklusive cheferne fra Smolensk og Kharkov provinserne, hvor der var andre polske lejre, samt Pjotr Soprunenko, NKVD-manden der stod for alle krigsfan-

21) Land & Folk, 15.6+20.6.1990, Information, 15.6+20.6.1990.

22) Abarinov anf.arb., ss. 184-186.

23) Politiken, 2.8.1991.

24) Wojskowy Przegląd, Historyczny, nr. 2. Warszawa 1992, ss. 309-313.

ger. Soprunenکو holdt en tale for os, og forklarede os, hvad operationen ville medføre. Kobulov fortalte os: "Det er blevet besluttet af højere myndighed, at 14.000 polakker, der blev taget som krigsfanger i september 1939, skal skydes". Jeg fandt senere ud af, at han med "højere" myndighed" mente Politbureauet... Jeg ønsker at gøre det klart, at alle ting i forbindelse med Ostrashkov blev besluttet af Moskva, udenfor mit myndighedsområde...

Ingen af dødsdommene blev sendt igennem til mig. For det første var det ikke dødsdomme. Det var lister med navne, og de blev sendt til tre specielt udvalgte officerer, Blokhin, Sinyegrubov og Krivenko, der blev sendt op til Kalinin med specielt henblik på det job. De blev tildelt en salongjernbanevogn parkeret på et sidespor. De spiste og sov der. Og ordrerne var adresseret: NKVD Kalinin - til Blokhin. Med sig havde de enhel kuffertfuld tyske revolvere, af Walther (PK) 2 typen. Vore sovjetiske TT våben blev vurderet som værende ikke tilstrækkeligt pålidelige... Man begyndte at skyde 1. april... Jeg var der den første nat de begyndte at skyde.

Blokhin var chefbøddelen, med ca. 30 andre, mest NKVD-chauffører og vagter. Min chauffør Sukharev, var en af dem. Jeg husker at Blokhin sagde: Sidstnævntes navn opråbte på masser af de dokumenter Lebedeva og co. havde fundet. "Kom så, lad os gå". Og så tog han sin specielle uniform til jobbet på: brun læderhat, brunt læderforklæde, lange brune læderhandsker, der nåede op over albuerne. Disse ting var hans frygtelige varemærke. Jeg indså at jeg stod ansigt til ansigt med en virkelig bøddel. De tog polakkerne af sted langs korridoren, én for én, drejede til venstre og bragte dem ind i "Røde Hjørne", fængselspersonalets hvilerum. Hver mand blev spurgt om sit efternavn, fornavn og fødselsdato - lige nok til at identificere ham. Så blev han ført ind i rummet ved siden af, der var lydtæt og skudt i nakken. Intet blev læst op for dem, ingen retsbeslutning fra en domstol eller Speciel Kommission. De fik bare håndjern

på og blev ført til eksekutionsrummet. Der var en regel på det tidspunkt om, at en anklager skulle være tilstede ved alle henrettelser, men i dette tilfælde var der ingen anklager, igen fordi Kobulov havde nævnt at der ingen vidner måtte være, der ikke selv var involveret...

Der blev skudt 300 den første nat. Jeg husker at Sukharev, min chauffør, prælede med, hvor hård en nats arbejde det havde været. Men det var for mange, for det var lyst da de var færdige, og de havde en regel, der gik ud på at alt skulle gøres i ly af mørket.. Så de reducerede antallet til 250 pr. nat. Hvor mange nætter det varede? Regn det selv ud: 6.000 mand med 250 pr. nat.

Når man tager højde for fridage bliver det omkring en måned, hele april måned 1940. Jeg spurgte Blokhin og de to andre: "Vil det ikke kræve mange mænd at grave 6.000 grave?"... Blokhin sagde at han havde medbragt en gravemaskine fra Moskva... De døde polakker blev bragt ud gennem den fjerneste dør i eksekutionsrummet, læsset på overdækkede lastvogne og bragt til begravelsesstedet. Det varde udvalgt af Blokhin selv. Det var i nærheden af, hvor NKVD-officererne havde deres datjaer, i nærheden af min egen datja, ved landsbyen Mednoje, ca. 30 km fra Kalinin. Grøfterne de gravede var mellem otte og ti meter lange, hver stor nok til at rumme 250 lig. Da det hele var overstået organiserede de tre mand fra Moskva en stor banket for at fejre det. De blev ved med at plage mig om at deltage. Men jeg afslog."

Bethell om Soprunenکو:

"Soprunenکو fremstår i et dårligt lys på den to timer lange video... F.eks. hævder han først ikke at kunne huske det afgørende møde afholdt af Berias næstkommanderende Bogdan Kobulov i marts 1940. Men da så Tokaryevs vidneudsagn på video bliver vist for ham, indrømmer han, at han "sandsynligvis" var til stede... Han husker at han fik overrakt den faktiske ordre fra Polibureauet, der beordrede henrettelserne, underskrevet af Stalin selv... Der bliver forelagt ham en serie ordrer, lister med

polske navne, med mænd der blev overgivet til NKVD med henblik på eksekution i de tre områder - Katyn, Ostrashkov og Starobelsk. Hans navn står skrevet med skrivemaskine for enden af hver liste sammen med, hvad der forekommer at være hans signatur, men gentagne gange nægter han at det er hans. Generalmajor Kupiets og hans officerer fortalte mig, at der helt klart er en mordsag at stå til ansvar for. Det faktum at Tokaryev og Soprunenko handlede efter ordrer fra Stalin og Beria kan ikke frikende dem, mere end tyske anklagede under Nürnberg processerne blev tilgivet, fordi de adlød ordrer. "Systemet med NKVD Special Kommissioner lå helt udenfor den sovjetiske konstitution. De havde ingen lovlig basis, selv på den tid. En henrettelse udført under disses autoritet var ganske simpelt mord" siger han. De militære anklagemyndigheder står imidlertid overfor visse problemer. Deres chef generalmajor Aleksander Katysev er blevet

suspenderet fra tjenesten for "inaktivitet" under augustkuppet. Det er blevet foreslået, at deres tjenestegren helt bliver nedlagt. Høge fra hæren og KGB blander sig stadig i deres arbejde. Vigtige arkiver fra Politbureauet, inklusive det afgørende brev underskrevet af Stalin, som adskillige arkivfolk hævder at have set, blev flyttet til et tophemmeligt gemmested i Kreml så snart Katynundersøgelsen startede".²⁵

Den 24.8.1991 var Gorbatsjov trådt tilbage som formand for SUKP. Den 21.12.1991 blev USSR nedlagt, omdannet til SNG. Den 23.12.1991 havde Jeltsin og Gorbatsjov et møde, hvor man diskuterede magtoverdragelses-arrangementerne; idet Rusland skulle overtage hovedparten af det heden-gangne USSR's magtbeføjelser. Den 25.12.1991 gik Gorbatsjov af og overlod Jeltsin nøglerne til det hele.

fortsættes næste nummer.

Et Kaynoffer - dokumenterne i lommen anvendtes til identifikationen. kilde Katyn massacre. anf.arb. s. 132
25) Observer, 6.10.1991; "World Exclusive: How Stalin's men murdered thousands at Kalinin and Katyn".

Opdagelsen af søvejen til Asien

Mål og Portugisiske motiver 1415-1498.

Af ph.d.-studerende Søren Mentz, Institut for Historie, Københavns Universitet.

De mest betydningsfulde begivenheder i menneskehedens historie var, ifølge den britiske økonom Adam Smith, opdagelsen af søvejen til Asien og opdagelsen af det amerikanske kontinent. Smith mente at disse hændelser havde medført stigende velfærd, idet man fik øget samhandel og større arbejdsdeling mellem verdensdelene.

I 1998 er det 500 år siden at portugiseren Vasco da Gama, som den første europæer, sejlede rundt om Afrikas sydspids og ankrede op i den indiske havneby Calicut. Denne begivenhed fik på længere sigt store konsekvenser for begge kontinenter og er af tidligere generationer blevet betragtet som startskuddet til den europæiske ekspansion og verdensimperialisme. Men hvilke motiver lå bag udforskningen af en mulig søvej fra Portugal til Asien? Givet er det at ingen, som deltog i ekspeditionerne, tænkte i Adam Smiths baner eller kunne forudse den kommende europæiske dominans over Østen. Andre mål var vigtigere. Det følgende søger at gøre rede for de mange forskellige motiver, der drev portugiserne ned langs Afrikas vestkyst og mod det Indiske Ocean.

Den gamle forklaringsmodel

Faktisk er det kun inden for de sidste årtier, at historikere er begyndt at diskutere de bagved-liggende motiver til den

portugisiske ekspansion, først i Atlanterhavet langs Afrikas kyst og siden opdagelsen af søvejen til Asien. Forskningen hævdede tidligere, at portugiserne fra første færd koncentrerede sig om at runde det afrikanske kontinent, for derved at åbne søvejen mellem Europa og Asien. Målet var tofoldigt. For det første skulle "hedningene" i øst omvendes til katolicisme og for det andet skulle der tjenes penge på at transportere krydderier og andre asiatiske luksusvarer til Europa. Det blev i al sin tydelighed formuleret af João Nunes, en af Vasco da Gamas søfolk, da han som den første gik i land i Calicut. Spurgt af to tunesiske købmænd om hvad han i djævelens navn lavede i Indien, svarede Nunes at portugiserne var kommet for at finde kristne og krydderier. / *Billedtekst til side 16-17; Et Ptolemæisk verdenskort fra 1486 der viser hvordan man opfattede verden før de store opdagelsesrejser. Det amerikanske kontinent kendes ikke og jorden består for det meste af land. Asien er blevet gjort større og stillehavet meget mindre. Det var derfor Columbus mente at den hurtigste vej til Asien var at sejle vestover. Afrikas udseende kendte man ikke. Derudover kunne man slet ikke runde Afrika, for ifølge Ptolemæus var det Indiske Ocean et indhav. Med Bartolomæus Dias' rejse blev det vist at kunne komme til Østen ved at runde Afrika. Columbus opdagede et ukendt kontinent og i 1521 sejlede Magellan rundt om jorden og viste hvor stort Stillehavet virkeligt var. kilde Bra Böckers Världshistoria. Niels Steensgaard 1985 p. 107.*

1) Sanjay Subrahmanyam; *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700. A Political and Economic History* 1993, P.59.

CAVRVS CHORIS VEL IAPIX SIVE ARGESTES

CIRCIVS VEL TRESIAS

Julcaiprunt et

SEP

AVOTIKS ZEPHVS

ETHIOPIA INTERIOR

AFRICA

LIBIA INTERIOR

ARABIA

10 20 30 40 50 60 70 80

AFRICA VEL LIBES

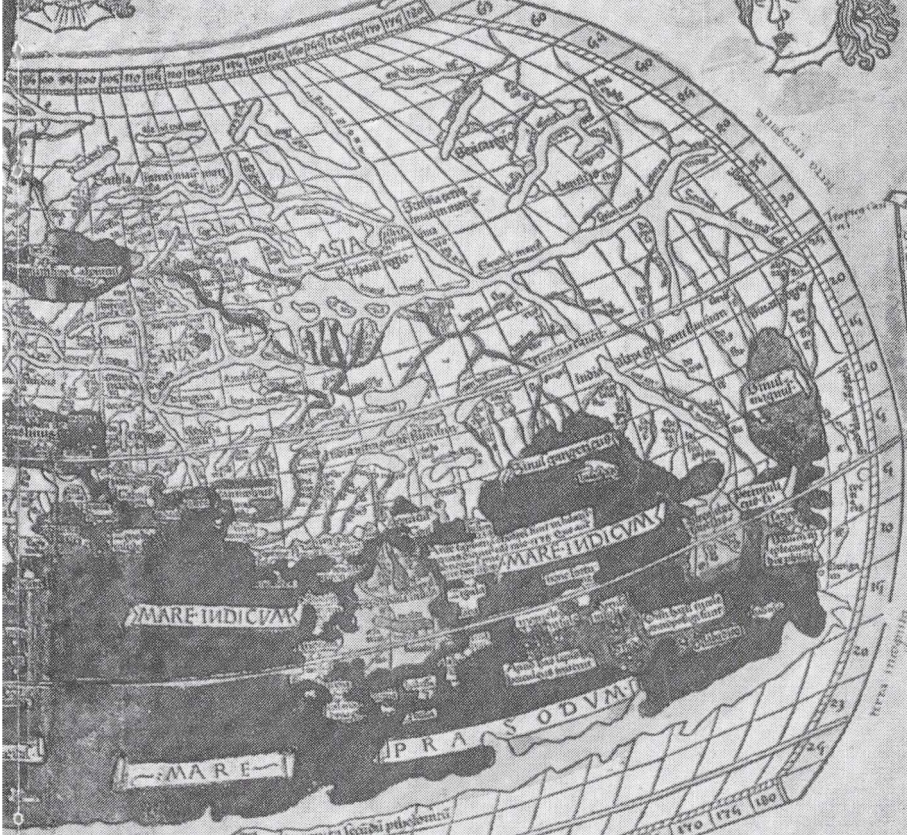
LIBONDIVS EVROAVSTER

Johanne Schinzer de Acmshelm

ESTRIP-VEL APARTIAS

AQUILO VEL BOREAS

CECLAS APOLIOTES

SIBOLIVS

Gratia

Gradus longitudinis

VELHOTVS

EVROTYS

WITRIBVS EVRVS

Krydderier havde længe været kendt i Europa og blev benyttet af overklassen til at variere den daglige kost. Muskat, nelliker, ingefær og kardemomme kom hovedsageligt fra øer i det nuværende Indonesien, kanel kom fra Ceylon og peber groede i store dele af Asien, for eksempel på Sumatra og på Malabarkysten i Indien. Før krydderiet nåede de europæiske forbrugere, var det blevet transporteret over store afstande. Vejen gik almindeligvis først over Indien og dernæst enten gennem Det Røde Hav til Alexandria i Egypten, eller gennem Den Persiske Golf og via karavanevejen til byer på den østlige side af Middelhavet som Aleppo og Damaskus i Syrien. Her blev krydderiet opkøbt af italienske købmænd, som distribuerede det til resten af Europa, primært gennem Venedig.

Beskatningen af krydderihandelen havde stor betydning for Mamlukrigets økonomi. Dynastiet regerede over Egypten, Palæstina og Syrien og kontrollerede dermed udvekslingen af varer mellem Øst og Vest. Siden det første korstog i 1095 var mamlukkerne blevet betragtet som Europas og kristendommens hovedfjende. Da Vestens forbrug af krydderier således var en vigtig indtægtskilde for fjenden, søgte europæerne en alternativ rute til Asien. Hvis handelen med asiatiske luksusvarer førtes udenom Mellemøsten, ville Mamlukriget miste sit økonomiske fundament og derved sin militære styrke.

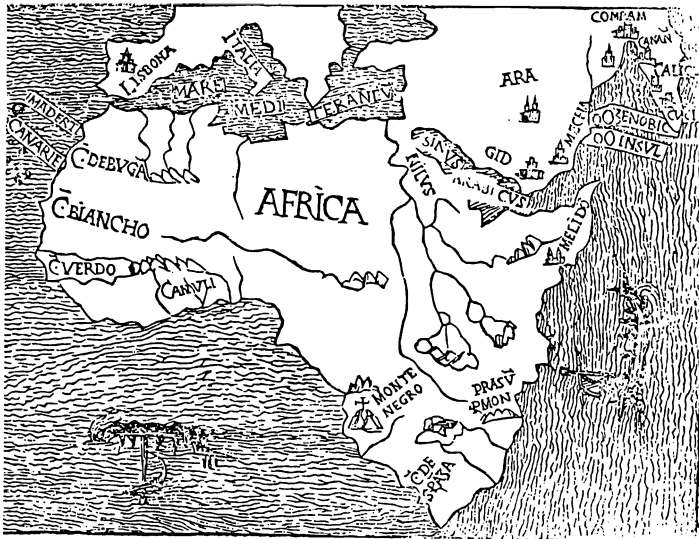
Vasco da Gamas rejse i 1498 blev således tidligere betragtet som kulminationen på små hundrede års portugisisk søgen efter at nå Asien. Senest er antagelsen kommet til udtryk i Daniel Boorstins værk *The Discoverers*, som udkom på dansk i 1992 med

titlen *De gjorde verden større*. Om motiverne til opdagelserne skriver han bl.a., *De portugisiske opdagelsesrejser [langs Afrika og til Asien] krævede derfor et progressivt, systematisk nationalt program, som skridt for skridt førte dem frem gennem det ukendte.*²

Boorstein hylder de store tænkere og giver dem æren for menneskelighedens udvikling - derfor ser han de portugisiske rejser som en nøje fastlagt plan.

I dag er vores viden om baggrunden langt større og mere nuanceret takket være historiske studier af perioden fra 1415 til 1498. Den portugisiske ekspansion fulgte ingen på forhånd fastlagt plan, men blev drevet frem af forskellige samfundsgruppers divergerende mål. Faktisk kom planerne om at nå Asien og importere peber til Europa først ind i billedet på et sent tidspunkt, omkring 1470'erne. Førhen drejede projektet sig udelukkende om de nordlige egne af Afrika. Projektet handlede for den portugisiske adel om at tjene penge på krig og plyndringer i Nordafrika. Købmænd så handelsmæssige muligheder, først i Afrika og siden i Asien, mens de portugisiske konger João II (1481-1495) og Manuel I (1495-1521) var grebet af tanken om at erobre Mamlukriget og befri Jerusalem, den hellige stad. Hvis en portugisisk flåde i al stilhed rundede Afrika og pludselig sejlede op gennem Røde Havet ville Mamlukkerne ikke opdage faren før end det var for sent. Øst for muslimernes territorium regnede man med at finde kristne folkeslag. Især søgte man efter den navnkundige, men mytiske Johannes Presbyter, som efter sigende regerede over et stort og mægtigt rige. Fandt man denne kristne konge og indgik man en alliance med ham, kunne Mellemøsten hurtigt blive erobret.

2) Daniel Boorstin; *De gjorde verden større*, Beretningen om de store pionerer - forskere, opfindere, tænkere og opdagelsesrejsende. Politikens Forlag, bd. 1, p. 270

Et kort af den kendte verden konstrueret som en pergament-globus af den tyske geograf Martin Behaim i 1492. kilde Kjersgaard & Dahlerup 1984. Politikens Verdenshistorie bd. 10; s. 162

Mål og motiver 1415-1474. Det afrikanske projekt

Portugisernes tilstedeværelse i Afrika begyndte i 1415, da de erobrede den vigtige marokkanske handelsby Ceuta. Det var dog ikke første møde mellem iberere og muslimer. Allerede i 711 havde afrikanske muslimer påbegyndt erobringen af den Iberiske Halvø og med tiden blev store dele af Spanien samt den sydlige og centrale del af Portugal underlagt det islamiske kalifat i Cordoba kun de nordlige egne holdt stand. Kampen mod muslimerne kom til at præge Portugals historie gennem de næste århundreder. I 1147 generobrede Afonso Henriques Lissabon og små hundrede år senere mistede muslimerne det strategisk vigtige Alcácer do Sol ved Sado floden. De sydlige områder lå nu åben for de portugisiske styrker, som i de efterfølgende 42 år gradvist overtog kontrollen af landet. Generobringen afsluttedes formelt, da

Afonso III (1246-1279), i 1249 blev udråbt til konge over et samlet og uafhængigt Portugal. Hermed var muslimerne ingenlunde fordrevet fra hele den Iberiske Halvø. Først med Granadas fald i 1492 forsvandt det sidste muslimske territorium inden for Spaniens grænser.

Den portugisiske kongemagt var relativt svag i tiden lige efter generobringen. Både adelen og kirken administrerede store godser uafhængigt af staten og var fritaget for at betale skat. Perioden fra 1300 til 1580 blev et opgør mellem monarkiet med dets centralistiske tendenser og de gamle adelslægter, der ønskede at bevare den privilegerede og selvstændige position, de nød i samfundet. De portugisiske konger deltog fra slutningen af det 13. århundrede i landets udenrigshandel. Kong Dines (1279-1352) oprettede handelsstationer, kaldet faktorerier, i vigtige europæiske handelsbyer og udsendte årligt private handelsskibe, især

til faktorerne i Nederlandene. Faktoret var bemanded med en kongelig embedsmand, en *feitor*, der sørgede for at få varerne solgt til en ordentlig pris og opkøbe returvarer til kongens husholdning og til hæren.

Denne indstilling til handelsaktiviteter var unik blandt Europas kongehuse, som så ned på handelsaktiviteter og nøjedes med at beskatte dem. Frans I af Frankrig havde kun hån til overs og kaldte spottende sin kollega for "Kræmmerkongen".

Den portugisiske højadel havde heller ikke meget til overs for kommercielle aktiviteter og følte større samhørighed med det pragtelskende fyrstehof i den spanske provins Kastilien end med deres eget. Dens magtbase var store jordegodser, som blev samlet i tiden før generobringen. Da den portugisiske trone blev ledig i 1385 og landet stod uden regent, støttede højadelen derfor meget naturligt en kastiliansk kandidat.

Den portugisiske befolkning, især byboerne, sluttede op om den lokale prins João af Aviz, der gik sejrrigt ud af den efterfølgende borgerkrig og grundlagde Avizdynastiet, som regerede Portugal frem til 1580.

Portugal var i slutningen af 1300-tallet et fattigt og tyndt befolket land. Pestepidemier medvirkede til at befolkningstallet ikke steg de næste to århundreder, men lå konstant på omkring 1,5 millioner mennesker. Mange bønder opgav landbrug og søgte mod byerne i håbet om at finde til dagen og vejen. Det var medvirkende til en generel økonomisk afmatning af landet, der specielt ramte højadelen, hvis storgodser blev urentable.

En utilfreds adelsklasse, uden mulighed for at supplere sine faldende indtægter, var en lurende trussel mod det nyetablerede kongedynasti. Løsningen på landets interne problemer blev et marokkansk felttog rettet mod byen Ceuta. Der kan gives tre forklaringer på hvorfor portugiserne påbe-

gyndte et Nordafrikansk felttog. Den officielle årsag, givet af den samtidige kronikør Azurara, var at João's tre sønner, Duarte, Pedro og Henrique var kommet i den alder, hvor de skulle slås til riddere og bad deres far om at det måtte ske i rigtig kamp mod de vantro muslimer.³ For João's nye og ustabile monarki ville et krigsprojekt uden for landets grænser skabe stabilitet hjemme, og højadelen fik mulighed for at supplere sine faldende godsindtægter med plyndringer i Nordafrika. Herudover så en handelsinteresseret konge sammen med Portugals købmandsklasse kommercielle fordele, hvis man fik fodfæste på det afrikanske kontinent. I år 1415 ankom ca. 50.000 portugisiske soldater til Marokko og efter en dags kamp overgav Ceutas indbyggere sig - João's tre sønner kunne modtage ridderslaget. Det var altså et samspil af flere faktorer, der lå bag beslutningen om at erobre Ceuta. Kongemagten, adelen og købmandsstanden havde forskellige motiver til at støtte planen og håbede at trække udviklingen i en bestemt retning. Det medførte sommetider en hel utrolig dynamik, især når erobring og handelsinteresser fulgtes ad. Men uenigheden skabte ligeledes forvirring. Meningen var delte, skulle man erobre eller handle? For portugisiske købmandskredse var handelsruterne til det indre Afrika særlig interessante. Ceuta var endestation for karavanen, der medbragte guld og elfenben fra landene syd for Sahara og da ædelmetaller var en mangelvare i Europa, regnede de portugisiske købmænd med at tjene penge på at tappe den afrikanske guldhandel. I perioden umiddelbart efter 1415 kunne hverken erobnings- eller handelsplanerne realiseres. Muslimerne forsøgte flere gange at generobre byen og portugiserne havde alt for travlt med at forsvare sig til at tænke på yderligere felttog. Ceuta blev ligeledes en handelsmæssig skuf-

felse. Ibererne fik ikke adgang til afrikansk guld, for karavanen fra Sahara, blev omdirigeret til Tunis. Handelen med guld og elfeben vedblev således med at være domineret af muslimske købmænd. Kun de kaperskibe portugisiske adelsfolk udrustede, havde en begrænset succes. De opbragte fjendens handelsskibe og plyndrede langs kysten, hvor det var muligt. De første ture ned langs Afrikas vestkyst havde altså intet med opdagelsesrejser at gøre.

"Henrik Søfareren" og ekspeditionerne mellem 1418 og 1480

Det var under sådanne kaperture at øerne Madeira (1418), og Azorerne (1427) blev opdaget og koloniseret. Dyrkningen af druer og fremstilling af vin blev hurtig en succes, især på Madeira, som jo stadig kendes for sin velsmagende vin. Sukkerproduktion og fremstillingen af rom, blev dog øernes eksistensgrundlag og en vigtig indtægtskilde for Portugal. Handelen med Madeira og Azorerne gav store indtægter og blev derfor forbeholdt João I's yngste søn, Henrique, eller Henrik som han kaldes på dansk. Han fik i 1433 eneret på al handel med Madeira og monopolet blev i 1439 udvidet til også at omfatte Azorerne. Prins Henrik har af eftertiden fået tildelt det berømte, men noget misvisende tilnavn "Søfareren" og blev længe betragtet som personen, der fik ideen om at nå Indien ad Den moderne opdagelsesrejse måtte begynde som et mentalt eventyr, noget der var udsprunget af et menneskes fantasi, inden den blev et verdensomspændende eventyr

til søs. Det store eventyr - udforskningen af verden - måtte først finde sted i hovedet. Pioneren blandt disse stiftendere var et ensomt menneske, fordybet i tanker.⁴

Sådan hyldes Henriks minde hos Boorstein, der ser ham som drivkraften bag de portugisiske ekspeditioner i perioden fra 1415 og frem til sin død i 1460.

Det var Asien, Henrik søgte. Fra sit slot i Sagres, beliggende i den sydligste del af provinsen Algarve, udsendte han sine skibe med ordre om at sejle ud i det ukendte og opdage nyt. Han samlede en stor stab af eksperter og lærde og sponsorerede udviklingen af nye skibstyper, nye søkort og nye navigationsinstrumenter.⁵

Da det var prins Henrik, der finansierede Azuraras krønikeskriver, er det ikke underligt at han idealiseres og fremstår som manden bag nye tiltag. Myten om "Henrik Søfareren" fik ny næring under António Salazars fascistiske styre af Portugal fra 1932 til 1968. For fascisterne var Henriks person symbolet på Portugals glørværdige fortid og han blev hyldet som skaberen af det portugisiske imperium med kolonier i Afrika og Asien.

Først i den senere tid er myten begyndt at krakelere. Prins Henriks ekspeditioner var frem til 1434 rene plyndringstogter, hvor fattige adelsfolk blev kommissioneret til at kapre muslimske handelsskibe. Senere, da han fik monopol på handelen med Madeira og Azorerne, blev hans interesse for Atlanterhavsrejser af kommerciel art. Der findes ingen beviser for at Henrik overhovedet tænkte på Asien og alt tyder på at

3) B.W. Diffie og G.D.Winius: Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580. University of Minnesota, Minneapolis, 1977, p. 52. Vol. I i Europe and the World in the Age of Expansion.

4) Daniel Boorstin; anf.arb. p. 274

5) For en gennemgang af tidligere tiders syn på Prins Henrik se; Malyn Newitt (red.), The First Portuguese Colonial Empire, Exeter Studies in History No. 11, University of Exeter 1986. pp. 13-15.

6) Gomes Eannes de Azrara: The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea, Beazley og Prestage (red.), 2. bd. Hakluyt Society, 1896-1899, bd. 1, kap.7.

han kun var almindelig interesseret i skibsfart og opdagelser. Søfarer var han ihvertfald ikke - han befandt sig sjældent ombord på et skib.⁶ De mest attraktive handelsvarer, kom fra områderne bag Saharas ørken, men muslimske købmænd sad solidt på karavanevejen. Det var derfor oplagt at omgå karavanen, ved at sejle direkte ned til landene bag den store ørken og hente varerne selv. I 1434 blev Kap Bojador, det første store fremspring på den afrikanske kyst rundet af en af Prins Henriks kaptajner, Gil Eannes. Søfolk havde tidligere betragtet Kap Bojador som værende verdens ende, men det eneste Eannes fandt på den anden side, var den øde senegalesiske kyst og ikke helvedes forgård. Senegal havde ingen guldforekomster og var derfor ikke attraktivt indtil portugiserne opdagede det sorte guld - slaver. Ved Rio d'Ouro blev de første senegalesere indfanget i 1441 og sejlet til Lagos. Man opdagede hurtigt, at der var meget store fortjenester på salg af slaver og den økonomisk mindede Henrik sikrede sig naturligvis monopol på at udsende skibe til Senegal og Guinea området. Portugisiske købmænd kunne deltage i handelen med Afrika og øerne mod at betale en licens til Henrik. I 1448, syv år efter de første mennesker blev fanget ved Rio d'Ouro, havde 51 skibe afsejlet til Senegal/Guinea og bragt ca. 927 afrikanere til Lagos, der blev center for menneskehandelen. Flertallet af slaverne endte på de nyetablerede portugisiske kolonier i Madeira og på Azorerne, eller i moderlandets sydlige regioner, hvor det var almindeligt for rige familier at holde huslaver. I 1460 døde prins Henrik og hans handelsprivilegier gik tilbage til kongemagten. Det standsede ikke den videre sejlads langs Afrika. De guldproducerende områder blev nået i 1474 og et iberisk faktori og fort med navnet São Jorge da Mina blev konstrueret

i det nuværende Ghana, som portugiserne rammende navngav Guldkysten.

Den portugisiske ekspansion langs den afrikanske vestkyst, var altså ikke motiveret af et ønske fra Prins Henriks side om at etablere en sørute til det rige Østen. Rejserne begyndte som kaperture, hvor portugisiske skibe tog på plyndring. Senere blev kaperiet afløst af handelsekspeditioner, der søgte sydpå mod områder med guld og slaver. Selvom købmandsfraktionen dominerede udviklingen af det portugisiske Afrikaprojekt og trak den i retning af fredelig handel i tiden mellem 1415 og 1474, var tænderne på ingen måde trukket ud af adelen og erobningsplanerne. Kampagnen blev genoptaget med succes i 1458, da endnu en vigtig marokkansk by, Alcácer-Seguer, blev erobret. Handelsfraktionen trak udviklingen ned langs Afrika og adelen plyndrede i Marokko. De portugisiske konger havde snart støttet den ene, snart den anden fløj. I 1481 blev João II landets konge og han havde store forhåbninger til projekterne i Afrika. Hans drøm var at udvide erobringen af Marokko til også at omfatte Egypten og Jerusalem.

Jagten på Johannes Presbyter: Messianisme og Asiensprojekt 1481-1498

De to konger João II og Manuel I var begge inspireret af *Messianisme*, eller troen på at de var forudbestemt til i Guds navn at udføre store bedrifter. Muslimernes territorium i Mellemøsten skulle erobres og planen var at angribe Egypten, der hvor det var mindst ventet. Ved at sejle rundt om Afrika eller ved at marchere fra de portugisiske forter og faktorer i Vestafrika og til Røde Havet, kunne portugisiske styrker overraskende angribe mamlukkerne i ryggen. Søvejen til Asien skulle kun bruges til at transportere krydderier til Europa i begyndelsesfasen af ekspansionen, for så

snart Egypten var blevet erobret, kontrollerede portugiserne jo den gamle rute, der blev anset for at være bedre end den dyre og farlige søvej 8.

Ved hoffet var handelskikken delt i to, hvoraf den ene gruppe mente at der var ikke midler nok til at udsende ekspeditioner til Asien, hvad enten formålet var handel eller erobring. Man skulle derimod koncentrere sig om Afrika og sikre den indbringende handel med guld og slaver. Den anden del argumenterede for at søvejen til Asien ville give uanede indtægter, hvis portugiserne kunne etablere sig i Østen og hvis søvejen blev permanent.

En vigtig del af erobningsplanen af Egypten var etableringen af kontakt med mulige allierede i Asien og oprettelsen af forsyningsbaser i Indien. Sømanden João Nunes (se indledningen) mente hvad han sagde i Calicut, nemlig at portugiserne var kommet for at finde kristne. I den europæiske forestillingsverden i tiden før 1501, formodede man at Indien hovedsagelig var beboet af kristne¹⁰. Disse potentielle allierede indgik i høj grad i João og Manuels erobningsplaner og jagten på et kristent imperium i Asien, handlede særligt om den såkaldte Johannes Presbyter, der regerede over et mægtigt kristent rige, efter sigende et sted i Asien, bag muslimernes territorium. Sagnriget blev senere henlagt til Afrikas østlige kyst omkring vore dages Etiopien.

Myten om Johannes Presbyters eksistens stammede fra middelalderen. Omkring 1165 opstod rygter om, at den byzantinske kejser havde modtaget et brev, hvori Johannes opfordrede til, at man i fællesskab tilintetgjorde muslimerne i Mellemøsten og Lilleasien. Brevets ordlyd spredte sig hurtigt over hele Europa og blev en populær historie. Brevet var et falsum, men man ved ikke hvem, der satte det i omløb.

I 1487 udsendte João tre ekspeditioner, der skulle samle information om Østen. En ekspedition skulle begive sig til Østafrika og finde Johannes Presbyters rige. Målet for den anden var at tage til Indien ad karavanevejen, mens den tredje skulle forsøge at runde Afrika ad søvejen. I august 1487 sejlede en lille flåde bestående af to karaveller på 50 tons og et større forsyningskib fra Lissabon for at runde Afrikas sydligste spids. Lederen af ekspeditionen, Bartholomeus Dias, havde i begyndelsen en rolig rejse, men efter godt fem måneders sejlads løb flåden ind i en frygtelig storm, hvor skibene blev slået ud af kurs. Da uvejret lettede, havde skibene ingen visuel kontakt med land og det svækkede mandskab lagde modløst kursen nordover. Da de atter fik landkontakt opdagede de at Afrika allerede var rundet. Dias ville fortsætte ud i Det Indiske Ocean, men besætningen havde fået nok og tvang ham til at vende om. I december 1488 var Dias tilbage i Lissabon. Blandt tilskuerne til hjemkomsten var Christoffer Columbus, der lige havde fremlagt João II

7) For en gennemgang af den seneste forskning om Prins Henrik, se Diffey og Winius, 1977, anf.arb. pp.113-23.

8) Diffey og Winius. 1977, anf.arb. p. 90, note 60. Tallene stammer fra Azuraras krønike.

9) Louis Filpe F.R. Thomaz: *Factions, Interests and Messianism: The Politics of Portuguese Expansion in the East, 1500-1521*, *The Indian Economic and Social History Review*, 28,1(1991), p.101.

10) Vasco da Gama antog fejlagtigt hindutempler for værende kristne kirker og selv en figur af en indisk guddom med flere arme og tungten stikkende ud af munden blev med lidt god vilje taget for en figur af Jomfru Maria.

Aterbillede malet af Nino Goncalves omkring 1465. Viser medlemmer af det portugisiske Aviz-dynastu. Til højre med stor hat ses Henrik kaldet Søfareren. Drengen med den spidse hat er prins João (den anden) som var grebet af messianisme. Centralt i billedet ses Lissabons skytshelgen St. Vincent, mens kong Alfonso V knæler i forgrunden. (Museo Nacional de Arte Antiga). kilde Kjersgaard og Dahlerup 1984. Politikens Verdenshistorie bd. 10; s. 171.

sin plan om at nå Asien ved at sejle vestover. Planen var blevet afvist, fordi João ikke interesserede sig for en vestgående rute. Det primære var jo erobringen af Mellemøsten og ikke handel og derudover var Afrika jo næsten allerede rundet da Columbus fik foretræde.

Bartholomeus Dias fik ikke den ventede hjemkomst. João II viste en overraskende lille interesse for Dias' rejse og der blev ikke taget initiativ til at følge opdagelsen op med nye ekspeditioner. Belønningen af den modige opdagelsesrejsende, var langtfra overdådig og han fik ikke chancen til at lede flere ekspeditioner. Dias er meget rammen- de blevet kaldt "den glemte mand i opdagelsesrejsernes epoke" og hans ekspedition er stort set glemt, selvom den var det egentlige startskud til Portugals arrangement i Asien. I år 1500 udsendte Portugal, under Cabrels ledelse, den anden ekspedition til Asien og Dias kommanderede et af de tretten fartøjer, der udgjorde flåden. Et voldsomt uvejr førte undervejs skibene væk fra Afrika og over mod Sydamerika. Da stormen lagde sig havde Cabrel opdaget Brasilien, der med tiden blev Portugals vigtigste koloni, men han havde også mistet fire skibe. De gik ned med hele besætningen - heriblandt var det, Dias havde kommandoen over. Årsagen til João's manglende opmærksomhed var, at han var mere interesseret i at finde vej til Asien gennem det indre af Afrika. Portugiserne mente dengang at Senegal lå meget tæt på Egypten, hvilket gjorde det muligt at marchere gennem landet til Røde Havet. Derfor ventede kongen sig meget af de to ekspeditioner, som han havde udsendt samtidigt med Dias i 1487.

Pero da Covilhã og Afonso de Paiva rejste forklædt som muslimske købmænd sammen gennem Egypten til Aden ved Røde Havets udløb i det Indiske Ocean. Herefter tog

Paiva mod Etiopien, hvor han forsvandt sporløst, mens Covilhã nåede Indien og besøgte bl.a. Goa og Calicut. Efter at have undersøgt handelen på den indiske vestkyst, ledt efter kristne og egnede steder for portugisiske forsyningsbaser, tog han hjemad over Hormuz, Sofala og Cairo. Covilhã fik dog ikke lov til at vende tilbage til Portugal. I Cairo modtog han et kongeligt brev, der beordrede ham til Østafrika. Efter en længere rejse ankom Covilhã til Etiopien men der var ingen Johannes Presbyter til at modtage ham. Træt af rejselivets strabadser og lokket af et godt embede, blev portugiseren i Etiopien. De erfaringer han havde gjort sig i Indien og Afrika blev efter alt at dømme ikke formidlet til Portugal. Der var man stadig uvidende om forholdene i Indien og fortsatte jagten på mytiske kristne allierede. I begyndelsen af 1490'erne stod det klart at man ikke kunne trænge igennem den interne Afrika til Røde Havet, hvilket gjorde søvejen rundt om Afrika til den eneste alternative rute. Den endelige tur til Indien blev forhalet af flere årsager. I 1492 udrustede Ferdinand og Isabel en flåde bestående af tre små skibe, der skulle finde søvejen til Asien ved at sejle vestover. Columbus fik mulighed for at afprøve sine teorier og opdagede et nyt kontinent.

For Portugal udgjorde Columbus' rejse et problem. Spanien havde også interesser i Atlanten, som den ønskede at profitere fra. I stedet for at konkurrere mod hinanden enedes de to lande i 1494 om at dele de nye områder i mellem sig således at det amerikanske kontinent, på nær Brasilien, blev spansk interesseområde, mens Afrika og Asien blev forbeholdt portugiserne. Traktaten blev underskrevet i den spanske by Tordesillas. Herudover var der delte meninger om portugiserne overhovedet skulle begive sig til Østen. I tiden efter Dias' hjemkomst og frem til 1495 var hoffet

Udsnit af en portugisisk "portolan" - en farvandsbeskrivelse af ruten omkring Afrika tegnet af Bastiam Lopéz omkring 1558. kilde Kjersgaard & Dahlerup 1984; anf.arb. s. 172.

domineret af en gruppe, hvis holdning var at landet gjorde bedst i at koncentrere sig om projektet i Atlanterhavet og konsolidere i Afrika. Denne gruppe forhindrede at nye ekspeditioner blev sendt afsted mod Asien 10. João II døde i 1495 og det tilfaldt Manuel I med tilnavnet "den lykkelige" at føre planerne ud i livet. Omgivet af nye folk sørgede han for at Vasco da Gama forlod Lisabon den 8. juli 1497. Den 18. maj 1498 ankrede da Gamas skibe op i den indiske havneby Calicut - søvejen til Asien var en realitet.

Afslutning

I perioden efter Vasco da Gamas rejse opbyggede portugiserne et søimperium i Asien, der strakte sig fra Hormuz i vest til Japan i øst. I de første to årtier af det 16. århundrede erobrede portugiserne vigtige handelsknodepunkter som Goa i Indien og Melakka i det nuværende Malaysia. Selvom erobringen af Jerusalem vedblev med at være på dagsordenen indtil Manuels død i 1521, var handel det vigtigste element i den portugisiske tilstedeværelse i Asien. Transporten af asiatiske varer til Europa gav nye indkomst kilder og import af peber til Por

tugal blev et kongeligt privilegium. Imperiet i Asien blev aldrig stærkt og led af kronisk underbemanning og alt for få ressourcer. Formelt set lever det endnu; Macao i Kina forlades først i 1998, hvorimod den sidste indiske koloni, Goa blev forladt i begyndelsen af 1960'erne. Det største problem var at portugiserne forsøgte at opbygge store netværk både i Asien og i Atlanten. Brasilien indgik efter 1501 i det Atlantiske netværk sammen med Afrika og moderlandet og var Tre gange, i 1542, 1570 og 1620, talte man for mange mennesker i Portugal mere interessant end de fjerne områder i Asien. om at opgive besiddelserne i Asien og koncentrere og konsolidere i Atlanten. Problemet om hvor man skulle fokusere og hvilke overordnede mål man skulle følge, var altså, ifølge den nyeste forskning, et gennemgående tema for den portugisiske tilstedeværelse i oversøiske områder. Der fandtes ingen nøje detaljeret plan for udviklingen, sådan som man tidligere mente - på længere sigt valgte Portugal at koncentrere sig om Brasilien og ikke om Asien.

Søren Mentz

11) Louis Filipe F..R.Thomaz' anførte artikel, p.99.

Hæren og magten i Danmark 1614-1662

- en anmeldelse

Af stipendiat mag. art. Sebastian Olden-Jørgensen, Institut for Historie, København.

Gunner Lind: »Hæren og magten i Danmark 1614-1662«, Odense 1994 (Odense Universitetsforlag), 559 s., ill.

Med denne disputats har Gunner Lind indleveret et i flere henseender vægtigt bidrag til det 17. århundredes danske historie. Med hans egne ord handler disputatsen om, hvad der skete, da hæren blev »en permanent institution ligesom kirken, hoffet og flåden« (forordet s. 9). Det er en af den slags enkle, virkelig frugtbare problemstillinger, der afføder et væld af komplicerede spørgsmål i den konkrete forskningsproces. Det er imidlertid en af afhandlingens store fortrin, at den er så klart struktureret, at righoldigheden ikke bliver til uoverskuelighed.

Den digre afhandling falder i tre hoveddele: »den væbnede magt« (hærens størrelse og sammensætning), »den militære stand« (officerernes baggrund, karriere og sociale stilling) og »hærens ledelse« (forvaltning og kommando). Det forskningsmæssige grundlag for afhandlingen udgøres ikke mindst af de to store databaser, som Lind med stor flid og computereksperitise har bygget op (»enhedsdata« og »officersdata«, begge tilgængelige på Dansk Data Arkiv i Odense). Det har affødt en sand velsignelse af forskellige diagrammer og tabeller, som ikke lader læseren i tvivl om, at det, man her præsenteres for, (også) er solid kvantitativ historie. En række velvalgte illustrationer og

mange malende kildecitater sætter kolorit på den nøgterne og klare fremstilling.

Nuvel, er det altså en militærhistorisk disputats, vi her har for os? Både ja og nej. Nu skal man jo passe på ikke at gøre hæren til et perifært fænomen i historien. Det ville være at projicere vor egen civilistiske selvforståelse tilbage på en fortid, hvor finansieringen af hæren indtog den plads i de herskendes og skatteborgernes bevidsthed, som social og sundhedssektoren gør i dag. Der er dog ikke tvivl om, at afhandlingen bringer den militærhistoriske forskning et stort skridt fremad, men man skal kun kaste et blik på omslaget for at forstå, at den også rummer andre perspektiver. Omslaget forestiller arvehyldningen 1660. Dermed er angivet, at disputatsen også er et bidrag til diskussionen om enevældens indførelse. Det gribes op allerede i indledningen, hvor hærens centrale rolle i statsomvæltningen 1660 understreges, og magtstatsteorien underkastes kritisk efterprøvelse.

For den bredere historiske interesse er ikke mindst Linds diskussion af, ja måske ligefrem opgør med magtstatsteorien af interesse. Groft sagt går magtstatsteorien ud på, at udviklingen indenfor militærteknologien (den militære revolution) og de europæiske staters intense rivaliseringer krævede stadig større hære på permanent basis (militærstaten). Dette stillede staterne overfor finansielle krav, der sprængte rammerne for den hidtidige finan-

siering af statsudgifterne. Det blev en nødvendighed at gå fra en statshusholdning baseret på kronens egne indtægter (domænestaten) til en finansiering grundet på skatter (skattestaten). Denne strukturelle tvang begunstige både militært og administrativt centralmagten. Magtstatsteorien opfatter enevældens indførelse som en systemtilpasning, eftersom en stærk statsmagt som f.eks. det enevældige kongedømme langt bedre var i stand til at honorere militærstatens krav end en styreform med stændersk eller aristokratisk islæt som f.eks. det danske "monarchia mixta" (styreform, hvor regeringsmagten var delt mellem konge og folk, i Danmarks tilfælde repræsenteret af rigsrådet). Denne teori er i dansk sammenhæng blevet lanceret af en gruppe historikere fra Odense, og den har været styrende for fremstillingen i Gyldendals »Danmarks historie« 3 (af K.J.V. Jespersen 1989). Magtstatsteorien synes umiddelbart at passe som hånd i handske til danske forhold.

Her er Linds tese, at den militære revolution satte den danske adel under et voldsomt tilpasningspres. Dette pres truede med at skabe en splittelse i samfundets elite, hvor de fremmede officerer og officerer af borgerlig herkomst fremstod som kongens naturlige forbundsfæller mod den lukkede danske adelstand. Ifølge Lind kulminerede krisen i Christian IV's sidste år, og på dette tidspunkt burde enevælden så være indført, hvis magtstatsteorien skulle "virke". Det skete imidlertid ikke. Den danske adel viste i de følgende år en stor tilpasningsevne, og i social og politisk forstand »erobrede« den hæren. Den splittede elite var ved at vokse sammen igen, og alt pegede på, at Danmark ville følge Sveriges eksempel, hvor stærk centralmagt, stor hær, adelsdominans og rigsrådsvælde ikke var indbyrdes modsætninger.

Når det alligevel gik anderledes i Danmark skyldes det ifølge Lind ikke de strukturelle trends, der som nævnt pegede mod en ny ligevægt og integration, men mere kortsigtede, konjunktuelle udviklingslinjer. Efter den første svenskekrig 165758 og under den anden svenskekrig 165860 skabte en række uforudsete og utrolige begivenheder (rigsmarskens død, Karl X Gustavs togt over bælterne, Københavns belejring) et markant brud i hærens historie, der afgørende svækkede den danske adels greb om hæren. Det var dette forhold i forening med, at Sverige under Karl X's formynderstyrelse ikke længere havde styrke til at gribe ind i dansk indenrigspolitik, der gjorde det muligt for Frederik III at kuppe sig til enevælden. Og Frederik III greb chancen.

Den her skitserede opfattelse af sammenhængen mellem hærens historie og enevældens indførelse er sammen med kritikken af magtstaten nok afhandlingens mest markante tese. Det ville dog være uretfærdigt ikke udtrykkeligt at henvise til, at disputatsen som antydnet rummer et vægtigt bidrag til de socialhistoriske spørgsmål i forbindelse med den danske adels udvikling og stilling. Desuden berøres mentalitetshistoriske og åndshistoriske forhold som »soldatergejst, adelskultur og fædreland« og den samtidige statsvidenskabs syn på spørgsmålet om hæren og magten. Der er meget at give sig i kast med, også selv om man ikke er til krudt og kugler.

Men ingen anmeldelse uden anke! Ved bogstavelig talt første blik falder øjnene på omslagets gengivelse af et træsnit forestillende arvehyldningen 1660. Militærpersoner af forskellige kategorier er angivet med rød og blå kolorering, uden at det dog oplyses, hvem der er hvad (i øvrigt er det Københavns bergervæbning!). Billedteksten oplyser, at det drejer sig om et samtidigt træsnit. Det er dog ikke tilfældet, hvis der med

"samtidigt" menes samtidigt med begivenheden. Det fremgår tydeligt af træsnittets teknik, klædedragten og de mange unøjagtigheder, som fremgår af en sammenligning med de to samtidige malerier på Rosenborg og det samtidige nyhedsbrev »Relation auß Kopenhagen«. Heimbachs maleri på Rosenborg, der også findes som kobberstik, ville være mindst lige så velegnet som illustration af bogens pointe. På dette maleri ser man nemlig tydeligt, hvordan den kongelige livgarde står opstillet bag den tribune, på hvilken kongen modtog arvehyldningen. Længs den røde løber, som førte fra slottet til tribunen ved Børsens nordgavl, står Københavns borgervæbningen og holder masserne på behørig afstand, og ude til siderne står garnisonens rytteri og fodfolk opstillet. Ja, hæren var skam særdeles nærværende ved arvehyldningen.

Heimbachs billede rummer imidlertid endnu en interessant detalje. Midt i billedet har han afbildet den sengeliggende rigshovmester ("statsminister") Joachim Gersdorff

blive båret væk på sin bære efter at have aflagt sin troskab til kongen. Rigshovmester Gersdorff spillede en vigtig rolle i forbindelse med enevældens indførelse. Han var næppe med i sammensværgelsen bag kuppet, men ved sin eftergiveness overfor kongen bidrog han, rigsrådets leder og indehaver af det eneste besatte rigsemede (kansler og rigsmarskembedet ("forsvarsministeriet") stod ubesatte), afgørende til enevældens indførelse. Hans tilstedeværelse på Heimbachs maleri antyder et aspekt, som måske ikke rigtig ydes retfærdighed i disputatsen. Godt nok var kongens nyvundne kontrol med hæren en afgørende forudsætning for kuppet, men det var et kompliceret politisk spil med intriger og manipulation, der skabte den situation, hvor den militære magt kunne sættes ind som trumf. I den forstand er enevældens indførelse ikke bare et militærkup.

Sebastian Olden-Jørgensen

Specialeliste Odense 1993-94

Bengtson, Allan

Christian Flor - En undersøgelse af Christian Flors rolle i den nationale kamp i Sønderjylland 1830-1848.

Ebbesen, Orla

Cykelindustrien i Danmark gennem 100 år. Cyklens 200-årige udviklingshistorie og atypiske industrialisering.

Frederiksen, Karin

Kvindernes valgretskamp i Danmark 1871-1908.

Højersgaard, Ole

Dansk sikkerhedspolitik 1943-49. Danmarks vej fra neutralitet til NATO.

Jalving, Mikael

Thorkild Hansen som historiefortæller - Krønikeren, kildeanvendelsen og historiesynet.

Jensen, Mariann Lillemose

J.C. Christensen og grundloven. - En undersøgelse af J. C. Christensens grundlovs politik, set i relation til de indbyrdes kampe i partiet Venstre.

Johannessen, Kåre

Den hedenske islandske tvekamp.

Knudsen, Peter

Grønlandsudvalget af 1960 - Begyndelsen til enden for integrationspolitikken.

Kaarsted, Thomas Holst

Ungdomsoprøret - med specielt henblik på den politiske reaktion på dette i Danmark.

Land, Søren

De danske landsdelsscener. En undersøgelse af landsdelsscenernes forhold i spillet mellem det offentlige og det private med særligt henblik på Odense Teater.

Leunbach, Tue

Aristokrat i politik. En skildring af grev Mogens Frijs' politiske liv.

Møller, Hanne

En undersøgelse af skovene på Langeland 1773-1984. Særligt med henblik på skovbruget ved grevskabet Langeland.

Pold, Erik

Sports- og gymnastikforeningerne 1930-60. En microanalyse af idrætsmiljøerne i Skårup og Kaulunde.

Rasmussen, Jan Topp

Kommunekemi a/s. Etableringen og placeringen af Kommunekemi a/s i Nyborg.

Sørensen, Mia Bastrup

Boligvarteret som territorium. Nyborg bys udvikling og planlægning i det 20. århundrede.

Thomassen, Jesper

Kronens afhændelser af dens fynske jus patronatus 1646-1698.

Kampen om historien (I)

Naboerne

Af Stud.mag Mogens Bak-Hansen

Noget af det første som den besøgende i Polens hovedstad Warszawa, lægger mærke til når han træder ud fra hovedbanegården, Warszawa Centralna, er en kæmpe-mæssig kranskeageagtig betonbygning, der blandt lave bygninger fuldstændig dominerer bybilledet. Dominansen har været endnu større end den er nu, fordi mens denne bygning går tilbage til 50'erne er der i 80'erne blevet bygget to moderne skyskrabere i glas og stål. Bygningen fra 50'erne er en gave fra Josef Stalin til et polske folk, men hvis man spurgte polakkerne i 80'erne eller nu, hørte man kun foragt. Den blev anset for at være symbolet på den totale russiske dominans i Polen i den værste periode i efterkrigstiden, men også sigende for de senere politiske magtforhold i og for Vestens svigte ved fredsforhandlingerne efter 2. verdenskrig.

Hvis man ikke vidste bedre ville man så sætte det ind i rækken af oplysninger, der til sammen giver en skræmmende karakteristik af det kommunistiske Sovjetunionen, men det viser sig ved at undersøge de historiske annaler nøjere, at der i perioden 1894-1912 rejstes en 80 meter høj 5 kuplet russisk ortodoks kirke i Warszawas centrum, der af en iagtager blev beskrevet som tyngende og ødelæggende hele det arkitektoniske billede. En kirke som polakker "*altid ville se som en krænkelse og et monument over russisk magtherredømme*" (Charles Philips, *The New Poland*, London 1923).

Er det så den russiske folkekarakter der viser sig eller er det et specielt træk ved den russiske magtudøvelse? Jeg er tilbøjelig til at mene det sidste og henføre det til den politiske styrende elite i Rusland eller Sovjetunionen, der uanset økonomisk system på dette punkt viser en parallel tankegang.

På samme måde kunne man være tilbøjelig til at kalde Nationalsocialismen for en enkelt stående begivenhed i Tyskland og fremhæve de mange kulturpersonligheder i det 19. århundrede som et eksempel på, hvad landet har frembragt, men også her er det et lignende eksempel, hvor forskellige samfundssystemer, Preussen og Nazityskland, udviser lignende adfærd. I 1885 udviste det preussiske politi 30.000 polakker og polske jøder uden korrekte identifikationspapirer. I 1938 blev i tusindvis af polske jøder endnu engang fordrevet fra Tyskland.

At Polen historisk har et dårligt forhold til sine naboer skyldes forskellige og ufornelige historisk politiske traditioner. Magtstaten, den autoritære stat er almindeligt forekommende fænomener i Tyskland og Rusland, hvor magten er blevet set som ordenbringende eller orden holdende, mens den adelige frihedstradition i Polen, der også har sin modsætning i intolerance, paternalisme og en opfattelse som "de udvalgte" aldrig har udelukket andres sameksistens.

Mogens Bak-Hansen